

Zdzisława Staszewska

WYRAZY ZŁOŻONE W GWARACH OKOLIC BEŁCHATOWA

Artykuł omawia wyrazy złożone w gwarze starszego pokolenia wsi położonych w niedalekiej odległości od Bełchatowa. Materiał zebrałam z następujących punktów¹: 71 (Gajewniki), 72 (Idzań), 73 (Prawda), 75 (Kozuby), 76 (Malenia), 78 (Gazomka), 80 (Parrzno), 81 (Mąkolice), 85 (Gałkowice), 86 (Tomawa), 87 (Dylów Rządowy), 88 (Wiewiec), 89 (Kocierzowy), 90 (Wola Przerębska), 91 (Prusicko), 92 (Włynice), 93 (Niedośpielin).

Wyrazy, które w omawianej gwarze są zbudowane w oparciu o dwa rdzenie², da się podzielić na: złożenia, zrosty, zestawienia. Zebrany materiał przedstawiam w tych trzech grupach.

Złożenia

Spójka -o-

Rzeczowniki

Złożenia z pierwszym członem pochodzenia rzeczownikowego: *biustonosz* [75] 'biustonosz', *glebogryzak* [75] // *glebogryzarka* [73, 87], 'narzędzie rolnicze do spulchniania ziemi na wiosnę', *pługofrezarka*, *kołowrotek* [76, 87, 92, 93], *muchomor* [78] // *muchomora* [80, 96], *pługofrezarka* [78, 81, 90] 'ts', *snopkowiążka*

¹ Numerami punktów będę się posługiwać w dalszej części pracy przy lokalizacji cytowanego materiału.

² W artykule omówione zostały wyłącznie wyrazy dwurdzenne, pominęłam natomiast formacje przedrostkowe, rzeczowniki utworzone od wyrazów syntaktycznych itp.

[89] // *snopowiażka* [73, 75, 76, 78, 80, 81, 87, 88, 90, 92, 93], *wodociąg* [87, 93].

Złożenia z pierwszym członem pochodzenia przymiotnikowego: *długowidz* [89] 'dalekowidz', *krótkowidz* [89], *modrodrzew* [72, 73, 76] 'modrzew'.

Złożenia z pierwszym członem pochodzenia zaimkowego: *samo-cingi* [85] 'o sankach, które trzeba ciągnąć samemu', *samogon* [93] // *samogona* [78, 81, 90].

Złożenia z pierwszym członem pochodzenia przysłówkowego: *dar-mozjad* [85, 92] 'przezvisko mieszczucha'.

Przymiotniki

Złożenia z pierwszym członem pochodzenia przymiotnikowego: *bladoróżowy* [73], *cimnoniebieski* [73, 75, 80], *cimnogramat* [73], *grubofaliasty* - *termit gymbasty taki grubofaliasty, pytkofaliasty* [93], *pytkofaliasty* [93] 'j.w.', *różnokolorowy* [90], *starodowny* [93], *swintojański* (roboszek) [87, 92, 93], *widnogramat* [73] 'jasnogramatowy'.

Złożenia z pierwszym członem pochodzenia zaimkowego: *samoczynny* - *zameg bez zawaś, samożyny* [75], *tegoroczni* [76].

Złożenia z pierwszym członem pochodzenia liczebnikowego: *jednostalny* [93], *sześciozgunowy* [87].

Spójka -i-//-y-

Rzeczowniki

kopidołek [86] 'grabarz', *obieżyświat* [92] 'włóczęga', *trzęściupka* [86] 'pliszka'.

Zrosty

Rzeczowniki

Zrosty z pierwszym członem pochodzenia liczebnikowego: *dwóchskibowiec* [92] // *dwóchskibowiec* [85] // *dwuskirowiec* [72] 'pług dwuskirowy', *trzechskibowiec* [81, 92] 'pług trzechskibowy', *trójliś* - *kożęg rosną, trójliś, na pędzycyńe żojontka se brayo* [85].

Zrosty z pierwszym członem pochodzenia przymiotnikowego: *ba-*

biejusz [72] zwykle w pl // *babiejusz* [78, 80, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93] // *babiejuchy* [89] 'gatunek grzyba'.

Zrosty z pierwszym członem pochodzenia rzeczownikowego: *boguwol* m [80, 91] // *boguwola* [72, 73, 75, 76, 78, 81, 86, 87, 93] 'wilga', *bogabojny* [85] 'bogobojny'.

Zrosty z pierwszym członem pochodzenia przyimkowego: *mindzy-ołgowy* - *sapora mindzyougova byya*, *pol pŕy polu*, *vysokave byyo* [86].

Zestawienia

Zestawienia złożone z dwu samodzielnych wyrazów: *barankowo* *czopka* [76], *Boże Narodzenie* [76], *butla gazowo* [81, 90], *byce* *jaje* [72, 75, 76, 78, 86, 90, 92, 93], *chrabądz majowy* [86, 90], *czarne jagody* [73], *cinte bańki* [86], *cizarowe auto* [92], *droga asfaltowo* [75, 90], *droga trahtowo* [90, 93], *duże drzwi* [90], *duży ołtorz* [90], *dzieciny dochtór* [93], *dziko świni* [72, 76, 78, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 90, 93] 'dzik', *dziki bez* [75, 86, 87, 88, 90, 92, 93], *dziki gołqb* [73, 78, 81, 83], *gazowo maszynka* [93], *głymbinowo łorka* [75] 'drugie oranie', *głymbinowo studnia* [85, 86, 90, 93], *godnie świnta* [92] 'święta Bożego Narodzenia', *gryczano kasza* [75, 86, 90], *gumowe buty* [73, 89], *inacinnno kasa* [81, 85, 86, 89, 90, 93], *kacy dziób* [72, 76, 93], 'gatunek fasoli', *kasza jaglano* [75, 81], *kasza tatarcza* [75] // *kasza tatereza* [76] // *kasza tatarczano* [81, 88], *kiszka pasztetowo* [81], *kluchy źmiocane* [90], *kluski rwane* [86], *kwaśne mliko* [72, 91], *kuchynka gazowo* [85, 86, 93] // *kuchnia gazowo* [90], *kółko rolnice* [73, 75, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93], *kuński zumb* [87, 89] 'kukurydza', *kurzo papra* [89] // *kurzo patra* [85, 92] // *kurzy patrz* [73, 76] 'zaćma, krótkowzroczność', *kurzy gnój* [71], *lampa karbitowo* [87], *lampa naftowo* [87], *lampa nocno* [87], *lipowy kwiat* [87], *Matka Boska* [85, 92], *młyn wodny* [73, 81, 92], *modre oeka* [89, 93] 'gatunek kartofli', *okno weneckie* [78, 86, 90, 92], *ozimo pszynica* [86], *olej siminny* [73, 81], *pęcherz moczowy* [90], *plewy prośniane* [81], *plot druciany* [90], *pług dwóchskibowy* [85, 86, 90, 92, 93], *pług trzechskibowy* [73, 78, 81, 90], *produkcyjno spółdzielnia* [92], *psi bez* [87] 'gatunek drzewa', *ptasi król* [91] 'mysikrólik', *piec chlebowy* [81], *piechota tycakowo* [90] 'gatunek fasoli', *piękny jaś* [90] 'gatunek fasoli', *razowy chleb* [71, 85, 86], *roboszek świntojański* [75, 76,

85, 86, 90], *rwane kluski* [75], *spółdzielnie produkcyjno* [81, 85, 86, 90], *srała Bartek* [85, 86, 88, 90, 92, 93] 'wiry z piasku podnoszone przez wiatr', *sucze bańki* [86], *siadłe mleko* [73, 85], *siatka druciano* [85], *ślepy bąk* [72] 'odmiana bąka', *skłany byk* [78, 85, 90, 92, 93] 'przrząd do inseminacji', *siostry córka* [89] 'siostrzenica', *stucne futro* [93], *świński gnój* [71], *tataroćmo kaba* [85, 86, 89], *wasowo tyżka* [73], *weneokie okno* [73, 81, 85], *wodny młyn* [89, 93], *wódka państwówka* [90] 'wódka kupna', *wielga choroba* [72] 'padaczka', *wielgo sobota* [78], *wielgie drzwi* [75, 76, 78, 85, 93], *wielgi ołtarz* [75, 76, 78, 85, 87, 91], *wielgi piątek* [78, 85], *wielgi tydzień* [72, 75, 76, 85, 87, 89, 90, 91], *wino domowe* [90], *wóz drabiniasty* [92], *zimne nogi* [72, 76, 78, 81, 86, 90, 92, 93] // *zimne nóżki* [73], *zuzel belgijski* [73] 'rodzaj nawozu sztucznego', *żydowski smentarz* [75], *żytnio mąka* [71, 85, 86].

Zestawienie złożone z trzech samodzielnych wyrazów: *bańka ze skiełkim* [86] 'bańka do oddzielania śmietany od mleka', *dojarka na prąd* [90, 93] 'dojarka elektryczna', *koziełeg do boszczu* [86] 'mątewka', *kuchynka na prąd* [90] 'maszynka elektryczna', *kwiat świntego Antoniego* [76] 'lilia', *lilia świntego Józefa* [85, 90], *maszynka na prąd* [93] 'maszynka elektryczna', *Matka Boska Ścielska* [92], *Matka Boska Siewna* [76], *Matka Boska Zielna* [80], *oktawa Bożego Ciąta* [85], *olej ze siemia* [86], *po siostrze córka* [85] 'siostrzenica', *półka na tyżki* [90], *piec do okleba* [71, 75], *siunig do nawozu* [85], *siunig od nawozu* [87], *wóz w drabinach* [72], *widły do gnoju* [85] // *widły od gnoju* [87], *wino swoi roboty* [90].

Jak widać, kompozycja jest jednym z żywotnych mechanizmów procesu słowotwórczego w gwarze okolic Bełchatowa, wśród używanych tu wyrazów złożonych najliczniejszą grupę (67%) stanowią zestawienia³. Dominują wśród nich połączenia dwuwyrazowe - 89% wszystkich zestawień; tylko 11% stanowią zestawienia złożone z trzech samodzielnych wyrazów.

Oprócz zestawień spotykanych także w języku ogólnopolskim, por. *czarne jagody*, *kółko rolnicze*, *lampa naftowa* (przykładów jest mniej) funkcjonują na omawianym terenie pewne stałe połączenia wyrazów właściwe wyłącznie gwarom (egzemplifikacja liczniejsza).

³ Na dużą ilość zestawień wskazują również opracowania dotyczące innych gwar poz. np. F. P l u t a, *Dialekt głogówecki*, Wrocław 1964, s. 44-45.

por. *byoe jaje*, *droga trachtowo*, *dziko świnka*, *rwane kluski*, *srula Bartek* i inne.

Zauważyć trzeba, że stopień skupienia wyrazów składowych w prezentowanych tu zestawieniach jest różny. W przeważającej większości ich człony są ze sobą ściśle zespolone, a częstość użycia tego rodzaju wielowyrazowych nazw znaczna por. *dziko świnka* (11)⁴, *byoe jaje* (8), *srula Bartek* (6), *skłany byk* (5) itp. W niektórych zaś dwu- i trójwyrazowych nazwach, zwłaszcza tych, które są poświadczane w materiale przez niewielką liczbę użyć (często są to pojedyncze przykłady) związek między poszczególnymi członami zestawienia jest dość luźny por. *dzieciny dochtór*, *plewy prośniane* itp.

W tego typu zestawieniach poszczególne człony mogą ulegać przestawieniu por. *kasza jaglano//jaglano kasza*, *kasza incminno//incminno kasza*, *młyn wodny//wodny młyn*, bądź wymianie por. *wielgie drzwi//duże drzwi*, *grycano kasa//tatarco kasa*, *kwaśne mleko//zsiadłe mleko*, *płat druciany//siatka druciano*, *piec chlebowy//piec do chleba*, *siostry córka//po siostrze córka*, *wóz drabiniasty//wóz w drabinach*, *olej siminny//olej ze simia*. W czterech ostatnich alternacjach wymiana polega na zastąpieniu określenia przymiotnikowego na oddane za pomocą wyrażenia przyimkowego. Jeśli chodzi o wyrażenia syntaktyczne, to one same mogą również ulegać modyfikacji. Polega ona głównie na zmianie przyimka por. *siwnik do nawozu//siwnik od nawozu*, *widły do gnoju//widły od gnoju*.

Dają się zaobserwować związki synonimiczne między poszczególnymi zestawieniami por. *Boże Narodzenie//Godnie świnta*, *kwiat świntego Antoniego//lilia świntego Józefa*, *kurza papra//kurza patra//kurzy patrz 'zaćma'*.

Chcąc wyodrębnić grupy tematyczne w analizowanych zestawieniach należałoby wskazać na pierwszym miejscu pokaźną ilość nazw złożonych dotyczących wiary i Kościoła por. *Boże Narodzenie*, *Godnie świnta*, *Matka Boska Siewma*, *Matka Boska Zielna*, *Matka Boska Gidelska*, *oktawa Bożego Ciąta*, *wielkie drzwi*, *wielki ołtarz*, *Wielki Piątek*, *Wielga Sobota*, *Wielki Tydzień*⁵. Również nazwy dotyczące czynności związanych z u-

⁴ Cyfra w nawiasie świadczy o liczbie użyć.

⁵ Większość tego typu zestawień notują również P. Bąk z okolic Kramskiej (Gwara okolic Kramskiej w powiecie konińskim, Wrocław 1968, s. 99) oraz M. Szymczak z tęczyckiego (Gwara Domianiewka i wsi okolicznych w powiecie żęczyckim, Łódź 1961, s. 184).

prawą roli stanowią znaczny procent analizowanych zestawień por. *głymbinowo orka, pług dwóchskibowy, pług trzechskibowy, modre ocka, ozimo pszynica, suzel belgijski, siwnig od nawozu, widły do gnoju, wóz w drabinach*. Na dalszych miejscach należy wymienić nazwy produktów spożywczych i potraw por. *gryczano kasza, inczminno kasza, kisaka pasatowo, kacy dziób, piechota tyckowo, piękny Jaś 'gatunki fasoli', kluchy śmiocane, kluski rwane, kwaśne mleko, rasowy chleb, zimne nogi*; nazwy związane z urządzeniem domu por. *butla gazowo, gazowo maszynka, lampa karbitowo, okno weneckie, piec chlebowy, oraz niektóre terminy lekarskie por. cinte banki, dziecincy dochtór, kurzo patra, wielgo choroba 'padaczka' i inne*.

Drugie miejsce pod względem liczebności zajmują wśród wyrazów wielordzennych złożenia - 17% analizowanego materiału. Dominuje tu zdecydowanie ten typ złożenia, w którym dwa człony połączone są spójką -o- 95,2% cytowanych przykładów. Formant -i-/-y- jest elementem zespalającym znacznie rzadziej - tylko trzy złożenia zbudowane są za jego pomocą⁶. Są to rzeczowniki z pierwszym członem pochodzenia werbalnego por. *trzęsidupka, kopidołek*⁷, *obieżyświat*. Pierwsza z nich jest gwarowym synonimem pliszki i jako nazwa znamionująca, nawiązuje do charakterystycznej cechy nazywanego ptaka. Dwie następne są nazwami działacza o odcieniu pejoratywnym; świadczą o tym chociażby dwa kolejne cytaty: *wyucyuo śe rozmaityx luźi, uobieżyśfata ix nazywałi* [92]; *kopidołek, ten oo kope dux, kośdełny sośe najmo do kopańo duxku* [86]⁸.

Wśród złożań, w których elementem spajającym rdzenie jest formant -o- (należy dodać, że są to twory w miarę neutralne z punktu widzenia ekspresji językowej), przeważają rzeczowniki (73%). Pierwszy człon w nich jest najczęściej także rzeczownikiem (23%), w 11% jest pochodzenia przymiotnikowego, w 6% jest zaimkiem, a tylko w jednym przykładzie - przysłówkiem. Przymiotniki dwu-

⁶ Podobne spostrzeżenia statystyczne poczynił w odniesieniu do języka ogólnopolskiego J. t o ś (*Rodzimość języka a wyrazy złożone*, "Język Polski" 1913, I, s. 97-102); W. C y r a n, obserwuje w gwarach polskich proces odwrotny: złożenia z formantem -i-/-y- mają zdecydowaną przewagę nad złożeniami z formantem -o- (por. *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, tóń 1977, s. 120).

⁷ Formację tę podaje również ze Śląska P l u t a, *op. cit.*, s. 45.

⁸ Na fakt, iż złożenia z -i-/-y- są najczęściej żartobliwymi przezwiskami zwracano już niejednokrotnie uwagę por. t o ś, *op. cit.*, s. 101, C y r a n, *op. cit.*, s. 120. Spostrzeżenia te potwierdza także w swojej pracy S z y m c z a k, *op. cit.*, s. 185.

rdzenne stanowią 27% analizowanych złożzeń. Pierwszy człon jest tu, najczęściej także pochodzenia przymiotnikowego (75%); znacznie rzadziej stanowi go liczebnik (12,5%) bądź zaimek (12,5%). Jak wiadać złożenia te, w przeciwieństwie do złożzeń z pierwszym członem czasownikowym, charakteryzują się różnorodnością struktur słowotwórczych. Jak wiadomo, dla budowy wyrazu złożonego szczególnie ważny jest człon pierwszy, ponieważ od niego zależy formant, który spaja dwa wyrazy w jeden.

W badanej gwarze, podobnie jak w języku ogólnopolskim formant *-o-* występuje wtedy, gdy pierwszy człon jest pochodzenia imiennego, zaś spójka *-i-/-y-* wtedy, gdy jest on czasownikiem. Zauważyć należy, że niektóre z analizowanych tu złożzeń rzeczownikowych wykazują wahania pod względem rodzaju gramatycznego por. *samogon//samogona*, *muchomor//muchomora*, *glebogryzak//glebogryzarka*. To ostatnie femininum ma oparcie w tożsamej pod względem rodzaju synonimicznej, także dwurdzennej formie *plugofrezarka* znanej również na badanym terenie. Także na inne formy rodzaju żeńskiego mogły wywrzeć wpływ bliskoznaczne feminina, por. *samogona* - pod wpływem formy *wódka*, *muchomora* - na wzór rzeczownika *bedłka*⁹. Warto dodać, że rzeczowniki zanotowane tu jako dwurodzajowe, w języku ogólnopolskim nie wykazują wahań pod tym względem, występują tam jako maskulina por. *samogon*, *muchomor*. Niektóre formy funkcjonują w omawianej gwarze w nieco innej postaci fonetycznej w porównaniu z językiem ogólnopolskim, por. *blustonosz*, *jednostalny*.

Obok znanej także polszczyźnie literackiej i często notowanej na badanym terenie (11 użyć) formy *snopowięzałka* zapisałam także mającą w pierwszym członie deminutiwum, postać *snopkowiezałka*. Być może ze względu na pojedyncze użycie można by ją traktować jako indywidualizm. Podobnie należałoby zapewne zaklasyfikować formy *długowidz* i *widnogradat*. Są one zbudowane inaczej niż odpowiadające im ogólnopolskie złożenia: *dalekowidz* i *jasnogradatowy* a powstały prawdopodobnie drogą analogii do form: *krótkowidz* i *cimnogradat* funkcjonujących także na omawianym terenie. Formy *cimnogradat* i *widnogradat* pozbawione tu formantu *-owy*, są złożeniami z dwu pni przymiotnikowych, w których człon pierwszy jest podrzędny w sto-

⁹ Na zależność semantyczną między tymi dwoma formami wskazują niektóre opracowania por. M. Karpłuk, *Semantyczne podstawy zmian rodzaju gramatycznego w polszczyźnie XVI w.*, [w:] *Tekst i język. Problemy semantyczne*, Wrocław 1974, s. 214; B. Bartnicka-Dąbkowska, *Polskie ludowe nazwy grzybów*, Wrocław 1964, s. 26-27.

sunku do członu drugiego. Przymiotników złożonych o członach równorzędnych względem siebie nie zanotowałam w badanej gwarze.

Ostatnią pod względem liczebności grupą wśród wyrazów złożonych są zrosty - 14% badanych form. Rzeczowniki przeważają tu prawie dwukrotnie nad przymiotnikami. W analizowanych zrostach pierwszy człon jest pochodzenia liczebnikowego (częściej), przymiotnikowego bądź rzeczownikowego, wyjątkowo w formie *mindzyczozłgowy* jest on przyimkiem - powstała ona bowiem od przyimkowego wyrażenia syntaktycznego.

W zroście *bogawola* // *bogawoł* m pierwszy człon jest rzeczownikiem w celowniku, natomiast w wyrazie *bogabojny* - w dopełniaczu. Wykładnikami tych przypadków są tu odpowiednio końcówki -u oraz -a. Literacki odpowiednik tej ostatniej formy brzmi, jak wiadomo, *bogobojny* i należy do złożień¹⁰.

Nazwę grzybów (gatunek smardzów) *babieuszy* (także z prejotacją drugiego członu) *babiejuszy* // *babiejuchy* trudno, zwłaszcza na podstawie formy znanej z mowy, a nie pisanej, zakwalifikować jednoznacznie i uznać ją jeszcze za zestawienie czy już za zrost (choć przecież granica między tymi dwoma typami wyrazów złożonych jest płynna). Za tą ostatnią hipotezą przemawia sposób odmiany analizowanego wyrazu, zanotowana trzykrotnie [86, 89, 90] forma gen. pl. brzmi *babiejusów* z odmieniającym się członem drugim¹¹. Przyjmując taką interpretację należałoby uznać, że analizowana nazwa grzyba przeszła ewolucję, z zestawienia stała się zrostem. Jak wiadomo, zrosty różnią się tym od zestawień, że w nich pierwsza część wyrazu nie odmienia się. Na przykładzie tej nazwy daje się zaobserwować żywotny zarówno w języku ogólnopolskim, jak i w gwarach proces samorzutnego przechodzenia zestawień w zrosty.

W zrostach typu *dwoskibowiec* // *dwuskibowiec* pierwszy człon jest liczebnikiem w dopełniaczu, w przymiotnikach typu *trzechskibowy* // *trzyiskibowy* występuje on odpowiednio bądź w tym samym przypadku, bądź w mianowniku. Dodać należy, że dwuwyrazowe zestawienia typu *pląg dwoskibowy*, w skład których wchodzi analizowane zrosty, są używane na omawianym terenie dwukrotnie częściej niż, powstałe w wyniku uniwerbizacji, rzeczowniki typu *dwoskibowiec*.

¹⁰ Znany jest także w innych gwarach, por. S z y m c z a k, op. cit., s. 209.

¹¹ Podobne stanowisko w odniesieniu do tego wyrazu złożonego zajmuje Cyran, op. cit., s. 123.

Jednak ogólnie rzecz biorąc, zasób przymiotników złożonych jest w gwarze okolic Bełchatowa mniejszy, przeważają tu rzeczowniki.

Zdzisława Staszewska

LES MOTS COMPOSÉS DANS LES DIALECTES PARLÉS AUX ENVIRONS
DE BĘŁCHATÓW

Dans l'article, en s'appuyant sur le matériel dialectal de la région de Bełchatów, on analyse les mots composés, c. à d., les groupements: a) de mots séparés (les plus fréquents), b) de mots unis par des traits d'union (moins fréquents), c) de mots soudés entre eux (relativement rares). En indiquant le groupement comme un des mécanismes vitaux du processus morphologique dans le dialecte analysé, on envisage ici le caractère des mots à deux radicaux, leur empreinte émotionnelle, l'origine du premier membre, etc.